

**Έξοδος
Στίχοι 1653-1870**

Ο Θεοκλύμενος μαθαίνει την αλήθεια-η οργισμένη αντίδρασή του-η επέμβαση των Διόσκουρων δίνει το τέλος του δράματος

Η έξοδος της «Ελένης», δηλαδή η τελευταία πράξη και το τελικό αποτέλεσμα του δράματος αποτελείται από τρεις επιμέρους σκηνές κι ένα σύντομο τελευταίο χορωδιακό τραγούδι.

Στην πρώτη σκηνή (στίχοι 1653-1778) ένας αιγύπτιος αγγελιοφόρος φέρνει στο βασιλιά Θεοκλύμενο την είδηση για την επιτυχία της απόδρασης των Ελλήνων πρωταγωνιστών του δράματος από την Αίγυπτο. Το ξάφνιασμα του μονάρχη από την αναπάντεχη αυτή είδηση το συμπληρώνει μια εκτεταμένη αναδρομική αφήγηση του Αγγελιοφόρου για τα ίδια τα γεγονότα, για το πώς η Ελένη, ο Μενέλαος και οι στρατιώτες του κατάφεραν, εκμεταλλευόμενοι τις αποφάσεις του ίδιου του Θεοκλύμενου που τον εξαπάτησαν, να αιφνιδιάσουν τους Αιγύπτιους ναύτες, να πάρουν στην κατοχή τους το πλοίο και να βάλουν πλώρη για την Ελλάδα, αφού πέταξαν στη θάλασσα τους ανθρώπους του βασιλιά.

Στη δεύτερη σκηνή (στίχοι 1779-1812) ξεσπάει αλόγιστη, μανιασμένη η οργή κι η αγανάκτηση του Θεοκλύμενου για την εξαπάτησή του. Κι αφού δεν μπορεί να ξεσπάσει πάνω στους φυγάδες, απειλεί τώρα με θάνατο την αδερφή του, τη μάντισσα Θεονόη που κάλυψε με τη σιωπή της τη φυγή της Ελένης από την Αίγυπτο. Κινείται ο ίδιος μέσα στον ακράτητο αυτό θυμό του για να μπει στο παλάτι και να σκοτώσει τη Θεονόη, ένας όμως από τους υπηρέτες του παλατιού, ένας δούλος με αποφασιστικότητα και αυτοθυσία αψηφά τις απειλές του μαινόμενου βασιλιά και προσπαθεί να τον συγκρατήσει, ώστε να μην προχωρήσει στο έγκλημα. Η σκηνή παίρνει τη μορφή μιας γρήγορης στιχομυθίας, στην οποία αντιπαρατίθενται η τυφλή βία του ισχυρού που ζητάει εκδίκηση και η φωνή της λογικής και της δικαιοσύνης που γυρεύει με κάθε θυσία να αποτρέψει μια συμφορά.

Στην τρίτη και τελευταία σκηνή (στίχοι 1813-1864) δίνεται η λύση στο αδιέξοδο που έχει δημιουργηθεί με την επέμβαση των «από μηχανής θεών». Στο «θεολογείον» πάνω από τη σκηνή εμφανίζονται οι μορφές των Διόσκουρων, των θεών-αδελφών της Ελένης, για να επιβάλλουν το θέλημα των θεών και το πρόταγμα της δικαιοσύνης. Οι Διόσκουροι εξηγούν στο Θεοκλύμενο ποια είναι η απόφαση των θεών για όλα όσα έχουν συμβεί έως τώρα και για όσα πρόκειται στο μέλλον να συμβούν στα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στο έργο αυτό. Επαινούν τη δικαιοσύνη και την ακεραιότητα της Θεονόης, προφητεύουν την ευτυχισμένη επιστροφή της Ελένης και του Μενέλαου στον τόπο τους και προλέγουν το μέλλον των δύο πρωταγωνιστών: την αποθέωση μετά θάνατον της Ελένης και την ηρωική αθανασία του Μενέλαου. Ο Θεοκλύμενος συμμορφώνεται αμέσως στο θέλημα των θεών με λόγους επαινετικούς για την Ελένη.

Το δράμα κλείνει με το «**Εξόδιο Άσμα**», ένα σύντομο τραγούδι του Χορού (στίχοι 1865-1870), στο οποίο και διατυπώνεται το τελικό συμπέρασμα, το ηθικό δίδαγμα που εξάγεται μέσα από την υπόθεση του έργου που τελείωσε: στη ζωή κυριαρχεί η αβεβαιότητα, γιατί διαρκώς μεταβάλλονται οι γνώμες των θεών. Έτσι οι θεοί δίνουν τις πιο αναπάντεχες τις πιο απρόσμενες λύσεις ακόμη και στις πιο απρόσμενες για τον άνθρωπο καταστάσεις.

Επιμέρους παρατηρήσεις και επισημάνσεις

1. Στην πρώτη σκηνή της Εξόδου ο ερχομός του Αγγελιοφόρου αποτελεί τον τυπικό τρόπο με τον οποίο και μεταφέρονται πάνω στη σκηνή οι ειδήσεις για γεγονότα που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί και τα οποία δεν είναι δυνατόν να παρασταθούν μπροστά στους θεατές. Στο αρχαίο δράμα π.χ. ποτέ δεν παριστάνονται πάνω στη σκηνή γεγονότα που περιέχουν μέσα ένοπλη βία και θάνατο ανθρώπων. Τα γεγονότα αυτά δίνονται πάντοτε με την αναδρομική αφήγηση ενός δευτερεύοντος προσώπου, ενός αγγελιοφόρου. Ο αγγελιοφόρος, μέσα από μια εκτεταμένη αφήγηση, με συνδυασμό του πλαγίου λόγου με «ζωντανές» σε ευθύ λόγο αναφορές σε ατόφια λόγια των προσώπων που έλαβαν μέρος στα αφηγούμενα γεγονότα, ενημερώνει τους πρωταγωνιστές και το θεατρικό κοινό για όσα συνέβησαν στο χρόνο που μεσολάβησε

από το προηγούμενο επεισόδιο, κατά τον οποίο στη σκηνή του θεάτρου ακουγόταν μόνο το τραγούδι του Χορού. Η αναγγελία των συμβάντων από έναν αγγελιοφόρο είναι πολύ συνηθισμένη στις Εξόδους των τραγωδιών.

Ο Αγγελιοφόρος αρχικά αιφνιδιάζει τον Θεοκλύμενο αφού τον βγάζει απότομα από την άγνοια στην οποία ως τότε παράδερνε. Τον προσγειώνει κατευθείαν από το «φαίνεσθαι» στο «είναι», όσο επίπονη κι αν είναι η αλήθεια για τον αιγύπτιο βασιλιά. Το πρόσωπο του Αγγελιοφόρου συμβολίζει πάντοτε τον πιστό και αφοσιωμένο υπηρέτη, ο οποίος με κάθε μέσο, με κάθε κίνδυνο σπεύδει για να ενημερώσει τους ανωτέρους του για την εξέλιξη των πραγμάτων. Η εκτεταμένη αναδρομική αφήγηση του Αγγελιοφόρου, πλούσια σε λεπτομέρειες, δίνεται με τον πλέον αναλυτικό και ευσυνείδητο τρόπο. Αφού σ' αυτήν παρουσιάζονται με τη σειρά όλα τα χαρακτηριστικά γεγονότα, οι λόγοι και οι πράξεις των προσώπων που συνέβησαν και σφράγισαν την υπόθεση. Σε τόσο εκτεταμένους λόγους («ρήσεις αγγελικές», όπως ονομάζονται στην ορολογία του αρχαίου δράματος) απαιτείται μεγάλο υποκριτικό ταλέντο από πλευράς του ηθοποιού που αναλαμβάνει το ρόλο του Αγγελιοφόρου. Γιατί αυτός πρέπει να «ζωντανέψει» πάνω στη σκηνή, κρατώντας αμείωτο το ενδιαφέρον των θεατών, λόγους και έργα πολλών προσώπων, να αποδώσει τη δράση και το ύφος του λόγου πολλών και διαφορετικών χαρακτήρων.

Έτσι και εδώ στο λόγο του Αγγελιοφόρου αποδίδονται με τρόπο εξαιρετικά παραστατικό: η επιβίβαση στο πλοίο και η αναχώρηση του πλοίου, το ταξίδι που ξεκινά, η τελευταία πράξη του δόλου του Μενέλαου που παριστάνοντας ότι κάνει τη θυσία του ταύρου και προσευχόμενος στους θεούς δίνει στους στρατιώτες του το σύνθημα της γενικής επίθεσης για την κατάληψη του σκάφους και την εξουδετέρωση των Αιγυπτίων. Περιγράφεται ζωντανά η σκηνή της μάχης που ανάβει πάνω στο πλοίο, η εμφύχωση των Ελλήνων στρατιωτών από την ίδια την Ελένη και τελικά η νίκη τους, το πέταγμα των Αιγυπτίων ναυτών στη θάλασσα και η αναχώρηση για την Ελλάδα.

Οι Αιγύπτιοι στην πιο κρίσιμη ίσως στιγμή, στην επιβίβαση των Ελλήνων στρατιωτών του Μενέλαου πάνω στο πλοίο δεν μπορούν να φέρουν καμία αντίρρηση, αφού με εντολή του Θεοκλύμενου, ο Μενέλαος έχει το γενικό πρόσταγμα. Χαριτωμένη είναι η σκηνή με το ανέβασμα του δύστροπου ταύρου της θυσίας πάνω στο σκάφος και συναρπαστική η σκηνή της θυσίας του ζώου που γίνεται και το έναυσμα της ελληνικής επίθεσης. Είναι χαρακτηριστικό για τον αρχαίο έλληνα θεατή του έργου ότι ο ποιητής δίνει από την αρχή το αίσιο «προμήνυμα» της θυσίας (στ. 173-1736), δηλαδή –κατά την επικρατούσα τότε θρησκευτική αντίληψη– ότι η απόδραση θα στεφθεί από επιτυχία.

Στην εξίσου έντονη αφήγηση των γεγονότων της σύντομης φονικής μάχης πάνω στο κατάστρωμα του πλοίου ο ποιητής με το στόμα του Αγγελιοφόρου εξαίρει τη γενναιότητα και την αποφασιστικότητα του Μενέλαου και των στρατιωτών του που αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τους αιγύπτιους ναύτες που δεν παραδίνονται χωρίς γενναία αντίσταση. Στην άρση αυτού του τελευταίου εμποδίου και τη νίκη των Ελλήνων έχει το ρόλο της και η αποφασιστική παρέμβαση της Ελένης (στίχοι 1755-1757) που ανάβει το φιλότιμο των μαχητών και συμπληρώνει αντάξια την «αριστεία»

του Μενελάου, ο οποίος αναδεικνύεται σε άξιο πολεμικό ηγέτη της νίκης εναντίον των «βαρβάρων». Άξιος ηγέτης άξιων μαχητών (στίχοι 1759-1765).

Ο ούριος άνεμος που ξεσηκώνει η θάλασσα επισφραγίζει την επιτυχία της απόδρασης και το καράβι απομακρύνεται από την Αίγυπτο.

Στο τέλος της πρώτης αυτής σκηνής ο Χορός σε σύντομη παρέμβασή του υποκρίνεται άγνοια για την αλήθεια, ώστε να γλιτώσει την οργή του βασιλιά.

2. Στη δεύτερη σκηνή το «τυραννικό ήθος» του Θεοκλύμενου, ο συνδυασμός αυτός της αλαζονείας και του πάθους, εμφανίζεται σε ένα οργισμένο ξέσπασμα που δημιουργεί μια νέα, θανάσιμη απειλή ενάντια σε έναν αθώο και δίκαιο χαρακτήρα: τη θανάσιμη απειλή εναντίον της Θεονόης. Ο Θεοκλύμενος απειλεί να σκοτώσει την αδερφή του, φτάνοντας μέχρι τον παραλογισμό στη διεκδίκηση ικανοποίησης για το πάθημά του. Η συμπεριφορά του δεν έχει φυσικά την παραμικρή σχέση με την έννοια της δικαιοσύνης, την οποία τολμάει να επικαλείται, έχοντας αναγάγει σε δίκαιο ό,τι απαιτεί ο εγωισμός του και η εξουσία του. Ο Θεοκλύμενος εγγίζει πλέον τα όρια της ύβρεως, με την αρχαιοελληνική σημασία του όρου και το αποτέλεσμα θα είναι καταστροφικό και για τον ίδιο, αν αυτός αφεθεί, μέσα στο πληγωμένο του το πάθος και τον πόθο του για εκδίκηση, να πραγματοποιήσει το έγκλημα που έχει βάλει στο νου του. Πρέπει να βρεθεί το αντίβαρο, το εμπόδιο που θα σταματήσει μια τέτοια καταστροφική εξέλιξη. Στη δεύτερη σκηνή της Εξόδου το αντίβαρο αυτό βρίσκεται στην πραγματικά ηρωική προσπάθεια του Υπηρέτη, να συγκρατήσει και να αποτρέψει, πάση θυσία τον αφέντη του από το έγκλημα. Ο υπηρέτης κυριολεκτικά «αρπάζει από το μανίκι» τον βασιλιά, τον εμποδίζει να προχωρήσει στο παλάτι. Ο μεταξύ τους διάλογος είναι τόσο γρήγορος και τόσο έντονος, που σε πολλούς από τους στίχους του αρχαίου κειμένου παρατηρείται το φαινόμενο της «αντιλαβής». Δηλαδή ο ενιαίος στίχος σπάζει σε δυο μέρη και καθένα μέρος τους είναι τα λόγια ενός από τα δυο πρόσωπα του διαλόγου. Η αντιλαβή δείχνει την ένταση και το πάθος του εριστικού διαλόγου των δύο προσώπων.

Στον έντονο αυτό διάλογο γίνεται συνεχώς αναφορά στις λέξεις δίκαιο και δικαιοσύνη, και από τις δύο πλευρές. Στην πραγματικότητα όμως εδώ συγκρούεται το πραγματικό δίκαιο και οι πραγματικές αξίες του ανθρώπου από την πλευρά του Υπηρέτη, με το λεγόμενο «δίκαιο» του ισχυρού, δηλαδή με το άδικο που γυρεύει να

παρουσιαστεί ως δίκαιο και να επιβληθεί με τη βία που δίνει το αξίωμα και η κοινωνική θέση. Δηλαδή με το δήθεν «δίκαιο» του δυνάστη, που αντιπροσωπεύει η πλευρά του Θεοκλύμενου. Ο δυνάστης Θεοκλύμενος θεωρεί τα πάντα ως δική του «ιδιοκτησία», μεταξύ των οποίων και την Ελένη, όπως και κάθε άνθρωπο που βρίσκεται υπό τις διαταγές του. Ο Υπηρέτης υπερασπίζεται τη δικαιοσύνη και την ευσέβεια της Θεονόης και προσπαθεί να δείξει στον έξαλλο από οργή βασιλιά ότι η πράξη αυτή της αδερφής του είναι και για το δικό του το καλό, για να μην περιπέσει δηλαδή στην ύβρη και την καταστροφή του. Το «δίκαιο», αντιθέτως, που επικαλείται ο Θεοκλύμενος είναι η αυθαιρεσία, ο εγωισμός και η επιβολή του ισχυρού, του δυνάστη πάνω σε όλους τους άλλους. Και εκεί άλλωστε καταλήγει στο στίχο 1806, όταν ο βασιλιάς απαιτεί το μονοπώλιο στις προσταγές απέναντι σε όλους τους άλλους, οπότε δεν μπορεί να γίνεται πια λόγος για κανένα «δίκαιο». Είναι δηλαδή μια αντίληψη απόλυτα τυραννική και ανελεύθερη, ολότελα αντίθετη στα ιδεώδη των αρχαίων Ελλήνων.

Αυτός ο «αγώνας των λόγων», βγαλμένος μέσα από τα διδάγματα των σοφιστών του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, πλάθεται από τον Ευριπίδη με τέτοιο τρόπο ώστε να προβάλλει την αξία του ανθρώπου στο πρόσωπο ενός απλού υπηρέτη, ενός δούλου. Οι θεατές θαυμάζουν το θάρρος, την επιχειρηματολογία και την αυτοθυσία που φανερώνει ο Υπηρέτης. Για άλλη μια φορά στο έργο διαφαίνεται η προοδευτική για την εποχή του αντίληψη του Ευριπίδη απέναντι στο ζήτημα της δουλείας: η αναγνώριση της ανθρώπινης αξίας κι αρετής, όχι μόνο στους ελεύθερους πολίτες, αλλά και στα πρόσωπα των δούλων. Επίδραση κι αυτή της διδασκαλίας των Σοφιστών, κοντά στους οποίους διαμόρφωσε τις αντιλήψεις και την προσωπικότητά του ο «από σκηνής φιλόσοφος» της κλασικής αθηναϊκής τραγωδίας.

(Μια μειοψηφία μεταξύ των εκδοτών και μελετητών του κειμένου προσπαθεί να αποδώσει τα λόγια του Υπηρέτη στην Κορυφαία του Χορού και να παρουσιάσει έτσι τη σύγκρουση Αφέντη και Δούλου, ως σύγκρουση του βασιλιά με το Χορό. Δεν δικαιώνεται όμως εκ των πραγμάτων μια τέτοια αντίληψη, ούτε από το κείμενο το ίδιο ούτε και από το ρόλο του Χορού στην τραγωδία και μάλιστα ενός Χορού ελλήνιδων γυναικών. Μόνο κάποιος υπηρέτης θαρραλέος μέχρι αυτοθυσίας θα μπορούσε να συγκρατήσει έναν μαινόμενο τύραννο.)

3. Η επέμβαση των Διόσκουρων στην τρίτη σκηνή της Εξόδου αποκαθιστά τη φυσική τάξη, αφού φέρνει αναγκαστικά πια το Θεοκλύμενο στα συγκαλά του. Στο

λόγο των Διόσκουρων η αλήθεια επιβεβαιώνεται και επισφραγίζεται πλέον από μέρους των ίδιων των θεών, επομένως δεν μπορεί πλέον να σηκώσει καμιά ανθρώπινη αμφισβήτηση. Ο Θεοκλύμενος, ως θνητός, υποχρεούται να υποταχτεί στις αποφάσεις ανωτέρων από αυτών δυνάμεων και να αποβάλει την αλαζονεία του. Η επέμβαση των Διόσκουρων έρχεται σε μια πολύ κρίσιμη στιγμή, κατά την οποία τόσο η ζωή του θαρραλέου Υπηρέτη, όσο και η ζωή της δίκαιης Θεονόης βρίσκονταν σε άμεσο κίνδυνο. Οι θεατές του έργου νιώθουν τη λύτρωση κάθε αγωνίας με την εμφάνιση των «από μηχανής» θεών που δίνουν τέλος σε κάθε αδιέξοδο.

Ο λόγος των Διόσκουρων απηχεί την αρχαιοελληνική αντίληψη για τους θεούς και τη μοίρα. Στους στίχους του κειμένου 1820-1835 διαφαίνεται ότι στη θρησκευτική και «φιλοσοφική» αυτή αντίληψη των απλών ανθρώπων της αρχαίας εποχής η δύναμη της Μοίρας (της Ειμαρμένης ή της Πεπρωμένης –όπως την ονόμαζαν-) στέκεται πάνω κι από εκείνη των Ολύμπιων θεών. Δηλαδή πρόκειται για μια δύναμη του ίδιου του Σύμπαντος, που κανείς δεν μπορεί να της αντιστεθεί, ούτε ακόμη και αν είναι θεός. Η αντίληψη αυτή οδήγησε στη μοιρολατρεία της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, ενώ βρήκε αντανάκλαση και στη στωική φιλοσοφία αυτών των αιώνων.

Στα λόγια των Διόσκουρων υπάρχουν ταυτόχρονα η «προφητεία»-προοικονομία για το ευτυχισμένο μέλλον των ηρώων του δράματος, την ηρωοποίηση στους αιώνες του Μενέλαου και την άνοδο της Ελένης στον κόσμο των θεών, και ο «αιτιολογικός» μύθος για την ονομασία ενός τόπου της Αττικής, ο οποίος στην αρχαιότητα ονομάστηκε νησί της Ελένης (Νήσος Ελένη) ενώ στη νεοελληνική ιστορία καταγράφηκε σαν ο τόπος της πιο κτηνώδους φασιστικής βίας, ο σύγχρονος Γολγοθάς του μαρτυρίου χιλιάδων αγωνιστών της εθνικής αντίστασης, της λευτεριάς και της κοινωνικής δικαιοσύνης: τη *Μακρόνησο*, στη νοτιοανατολική Αττική, αντίκρυ του Λαυρίου...

Ο λόγος των Διόσκουρων κλείνει με το ηθικό δίδαγμα ότι τελικά οι θεοί δικαιώνουν τους ταπεινούς ανθρώπους που πέρασαν πολλά βάσανα στη ζωή τους, αλλά παρέμειναν καλοί και δίκαιοι. Ο λόγος του Θεοκλύμενου μετά τη θεϊκή επέμβαση αποτελεί ένα τελευταίο συνοπτικό, αλλά ουσιαστικό εγκώμιο των αρετών της Ελένης.

4. Τέλος, το ηθικό δίδαγμα του Χορού στο «εξόδιο άσμα» φέρνει για άλλη μια φορά τη σφραγίδα των διδαγμάτων της Σοφιστικής για τη διαρκή μεταβολή των πάντων, σαν απαράβατου κανόνα της ίδιας της αέναης κίνησης και της ζωής.

Με το δίδαγμα αυτό τελειώνει η τραγωδία, και ο θεατής του έργου κάθε εποχής συνοψίζει τα δικά του συμπεράσματα και φεύγει από το θέατρο με τις πιο έντονες εντυπώσεις και πλούσιο προβληματισμό για τα μεγάλα και τα μικρότερα ζητήματα του ανθρώπου σε όλες τις εποχές. Φεύγει, έχοντας απολαύσει ένα ακόμη αριστούργημα της αρχαίας τέχνης, μια πανδαισία ποίησης και μουσικής, έχοντας γίνει κι ίδιος πιο έμπειρος και πιο σοφός.

